

УДК 025.101:003.349:7,04(0.026.2)''15-17'' :004

Олена Гальченко,старш. наук. співроб. НБУВ,
канд. іст. наук**ПИТАННЯ УНІФІКАЦІЇ ОПИСАНЬ СЮЖЕТНИХ ЗОБРАЖЕНЬ
ДЛЯ БАЗИ ДАНИХ
«ОПРАВИ КИРИЛИЧНИХ РУКОПИСНИХ КНИГ XIV–XVIII ст.»**

У статті розглядається сучасний стан та перспективи вивчення в Україні сюжетних середників на шкіряних оправах другої половини XVI–XVIII ст. Висвітлюється роль, яку можуть надати дослідникам сучасні комп'ютерні технології при вивченні історії українських оправ та історія створення БД на оправах кирилических рукописних книг в ІР НБУВ. Особливу увагу автор звертає на сюжетне оздоблення оправ та на проблеми, з якими зіткнулися співробітники Інституту при заповненні полів БД.

Ключові слова: оздоблення, тиснення, накатки, робочий лист БД, іконографія.

Тиснення – один з найдавніших та найпоширеніших способів оздоблення шкіряних оправ у різних народів світу. Найраніші його зразки виявлені на коптських оправах і датуються VI ст. [1; 2; 3]. Українські оправи не є винятком з цього правила. Для їх оздоблення з часів сивої давнини застосовували сліпе тиснення, а з середини XVI ст. починають вживати тиснення золотом та сріблом, яке могло застосовуватися як самостійно, так і в поєднанні зі сліпим тисненням.

Сюжетні зображення на оправах з'являються у другій чверті XV ст. одночасно з появою в арсеналі інтролігаторів та палітурників нових видів інструментів для тиснення – накаток та кліше [4], масове вживання яких у країнах Європи відноситься до початку XVI ст. На українських оправах їх починають застосовувати з другої половини XVI ст.

Накатки використовували переважно для створення обрамлень. Вони мали вигляд мідного або люсяжного коліщатка з ручкою, по ободу якого гравірувалася орнаментальна смуга, в яку могли вплітатися постаті тварин або зображення міфічних чи історичних персонажів. Кліше – це різноманітні за формою та розмірами металеві пластини завтовшки 10 мм, які призначалися для відтискування на оправах орнаментальних або

сюжетних зображень, що виконувалися гравіруванням. Залежно від місця розташування на кришках оправи розрізняють два види кліше: середник та косинець. Так почали називати як сам інструмент, так і відбиток, що лишався на покритті оправи при тисненні. Перший застосовували для відтискування сюжетних або орнаментальних зображень посередині кришок, а другий – у внутрішніх кутах обрамлення. Саме поверхня середників стає основною площиною, на якій розміщують сюжетні зображення. Косинці також були орнаментальними та сюжетними. На сюжетних косинцях зображували тільки чотирьох євангелістів та їх символи. За звичай у кожному куті обрамлення відтискували зображення одного з євангелістів, а поруч його символ на архітектурному або рослинному тлі. Вживання накаток та кліше сприяло появі нових композиційних схем оформлення кришок оправ [5].

Для реконструкції історії української книжкової оправи має значення не лише вивчення конструктивних особливостей техніки оправлення рукописних книг та стародруків, а й мистецтвознавче дослідження оздоблення їх оправ [6]. Досить довго вивчення сюжетних середників перебувало поза увагою українських дослідників хоча перші розвідки присвячені вивченню оздоблення на українських шкіряних оправах відносяться до першої чверті XX ст. і пов'язані з оправами Києво-Печерської Лаври [7]. На жаль, дослідження оздоблення українських оправ й досі лишається маловивченою цариною української кодикології, хоча вже є певні зрушення у цьому питанні [8–18].

На рубежі XX–XXI ст. вивчення іконографії сюжетних середників українських шкіряних оправ стає одним з пріоритетних напрямів у дослідженнях Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі ІР НБУВ). Цілеспрямовані дослідження в цьому напрямі були розпочаті з 1988 р. і проводяться в рамках комплексного вивчення слов'янських рукописних книг XIV–XVIII ст.

Інтерес до вивчення сюжетних середників на українських шкіряних оправах пов'язаний з суто практичною необхідністю. При підготовці каталогів слов'яно-руських рукописів XI–XVI ст. стало очевидним, що переважна більшість рукописних книг українського походження XIV–XVI ст. дійшли до сьогодення в оправах, створених на 200–300 років пізніше за самі рукописи. Точасні методичні рекомендації з описування оправ кирилических рукописів [19; 20] не могли допомогти в датуванні цих оправ. При їх атрибуції першочергове значення мала не конструкція оправ, а зміна

характеру оздоблення на них та іконографія середників, що починають відігравати центральне місце в зовнішньому оформленні оправ рукописних книг з середини XVI ст. На часі стало питання визначення основних ознак, за якими можна атрибутувати оправи, створені за часів Пізнього Середньовіччя й Нового часу.

Сьогодні вивчення оздоблення середньовічних українських оправ ведеться у кількох спрямуваннях: виявлення первинних оправ XIV–XVIII ст., знімання протирок із відбитків тиснення на них та створення ілюстрованих альбомів, складання схем розміщення тиснення на оправах, вивчення композиції та іконографії сюжетів тиснення, виявлення відмінностей у оздоблення оправ, створених в Україні, Росії, Білорусі і особливостей, характерних для місцевих шкіл; дослідження основних стилів оздоблення західноєвропейських і східних оправ XIV–XVIII ст. та їх вплив на оздоблення українських оправ.

Значну допомогу у вивченні оздоблення та оформлення оправ можуть надати дослідникам сучасні комп'ютерні технології, що дозволяють оперувати значними масивами даних, однак для реалізації пошукових можливостей інформаційно-пошукової системи необхідно чітко структурувати дані, а також уніфікувати існуючу термінологію описування оправ. Вивчення існуючої літератури свідчить, що питання уніфікації спеціальної термінології з описування оздоблення на оправах й досі лишаються актуальною темою для українських дослідників. Перші спроби в цьому напрямі були зроблені для описування суперекслібрисів [21].

В останній чверті XX ст. в ІР НБУВ була розпочата робота по створенню бази даних на кириличну рукописну книгу, що зберігається у фондах Інституту. Була розроблена детальна формалізована та уніфікована структура кодикологічного опису рукописної книги, яка б охоплювала всі аспекти дослідження рукописної книги і містила детальні відомості про техніку створення, зміст, історію побутування [22]. Її створення мало на меті зібрати емпіричний матеріал не лише для історії української книги, а й для історії української книжної культури у взаємодії з іншими культурами. Скорочену схему цієї структури було покладено в основу автоматизованої інформаційно-пошукової системи «Кодекс», створення якої було розпочато в 1990 р. Вона стала першою спробою автоматизувати процес пошуку інформації про рукописну книгу в Україні. Рівень розвитку тогочасного комп'ютерного забезпечення не дозволив реалізувати всі завдання, що ставилися перед розробниками бази. Через брак

фінансування роботи по створенню бази даних (БД) була припинена і відновлена тільки у 2006 р. в рамках програми «Рукописні пам'ятки України: створення інформаційних ресурсів рукописної спадщини XI–XVII ст.». Нова БД була створена на базі системи автоматизації бібліотек ІРБІС-64. Одне з її полів призначене для короткого описання оправи рукописної книги.

У процесі створення БД кириличних рукописних книг «Кодекс» стало зрозуміло, що за її межами лишається значний обсяг інформації, що давала б всебічне уявлення про конструкцію та оздоблення давніх оправ, що збереглися на кириличних рукописних книгах. Було визнано за доцільне почати роботи зі створення окремої БД на оздоблення шкіряних оправ рукописних книг XIV–XVIII ст. Це дозволило б зібрати фактологічний та ілюстративний матеріал, який дав би уявлення про історію розвитку інтролігаторства та палітурництва в Україні. Подібних баз на сьогодні не має, хоча всі існуючі нині бази кириличних книг містять коротку інформацію про їх оправи.

Уже розроблено перший варіант робочого листа БД, в основу якого покладена анкета для описання середників, розроблена свого часу для заповнення альбомів протирок. Для кожного середника зазначається:

- 1) порядковий номер зображення;
- 2) форма середника: кибалковий / овальний / ромбовидний / прямокутний / аморфний тощо;
- 3) розмір – висота та ширина в мм;
- 4) спосіб відтворення: протирка / фото / прорись (контурний рисунок);
- 5) хронологічні рамки побутування;
- 6) локалізація: регіон / країна / історична область / місто / майстерня / майстер / підстава;
- 7) характер зображення: сюжетне / орнаментальне;
- 8) композиційне розміщення сюжетів у середниках;
- 9) іконографічний тип: вид / варіант / підстава;
- 10) описання сюжету / відмінності від основного типу для варіантів;
- 11) написи на середниках: розташування / відтворення тексту графікою оригіналу, в круглих дужках переклад українською мовою / мова тексту;
- 12) підписи граверів: розташування / відтворення аббревіатур / її розшифрування / підстава;
- 13) джерело: сховище, шифр рукопису / назва рукопису / час створення / місце розташування на оправі;

14) бібліографія: наводять видання, в яких або дається інформація про опрацювання з зазначеним середником або опубліковано його зображення;

15) примітки.

При складанні робочого листа БД уточнювалася структура обов'язкових та допоміжних полів. Наприклад, для рубрик 5, 6, 9, 12 було введено допоміжне поле «підстава», в якому фіксується на яких ознаках або джерелах базується наведена в зазначених рубриках інформація. Вона може бути отримана як з архівних та друкованих джерел, так і базуватися на власних спостереженнях кодиколога або археографа.

Крім того, виявилось, що при систематизації середників, крім форми та характеру зображення, необхідно також враховувати ще один важливий параметр – їх розмір (висоту й ширину). Це пов'язане з тим, що дуже часто зустрічаються випадки, коли середники, створені в одній майстерні або одним майстром, надалі копіювалися іншими майстрами: при цьому могла зберігатися форма й сюжет середника, а його лінійні розміри (по ширині або висоті) не збігалися з оригіналом і могли коливатися в межах 5–10 мм. Виявлення подібних зменшених або збільшених «копій» дасть змогу у майбутньому визначити межі поширення тих чи інших видів середників у регіонах України та за її межами.

Певні труднощі виникли при збиранні ілюстративного матеріалу для БД. Вони пов'язані, перш за все, з незадовільною збереженістю як самих опрацювань, так і тиснення на них. На переважній більшості опрацювань кирилических рукописних книг тиснення або зовсім не проглядається, або збереглося доволі погано (найчастіше проглядають лише окремі частини, або навіть тільки контури сюжетів на середниках). Фотографування таких опрацювань не доцільно через погану збереженість відбитків. Тому було визнане за доцільне ввести поле «спосіб відтворення», в якому залежно від стану збереження тиснення можливо кілька варіантів його відтворення в БД: за допомогою фото, протирки або прорисі (контурний рисунок). Останній варіант був передбачений для тих випадків, коли проглядають тільки обриси зображення середника, з якого можна зробити тільки загальний контурний рисунок, що дозволяє визначити іконографічний тип зображення. Це робиться в тих випадках, коли кодиколог не може одразу встановити сюжет зображення і потребуються додаткові дослідження по його встановленню.

Взагалі при роботі з будь-якими графічними зображеннями одними з перших постають питання їх ідентифікації, класифікації й описування. Найскладнішим при створенні БД виявилось зробити атрибуцію іконографії

сюжетів, які використовувалися граверами при створенні середників. Виявилось, що одні і ті ж іконографічні сюжети на середниках найчастіше представлені декількома типами та варіантами, які значною мірою розрізняються між собою як формою та розмірами середника, так і деталями представленого сюжету. Без фіксації цих особливостей не можливо чітко ідентифікувати середник за словесним описанням.

Вивчення спільного та відмінного в оздобленні опрацювань, створених в різних регіонах, конче важливо для реконструкції історії створення та побутування кирилических рукописних книг. Першість у вивченні іконографії сюжетних середників на опрацюваннях східнослов'янських кирилических книг належить нашим російським колегам, які останнім часом активно займаються вивченням оздоблення національних опрацювань [23–27]. Завдяки їх дослідженням вже сьогодні з великим ступенем вірогідності можна ідентифікувати опрацювання російського походження в українських зібраннях. Одні сюжетні середники на російських вжиткових опрацюваннях зобов'язані своїм походженням давньоруським оригінальним та перекладним творам, для інших характерна фольклорна основа, треті сягають до окремих біблійних сцен та персонажів.

Праця, спеціально присвячених вивченню іконографії сюжетних середників на українських опрацюваннях, на сьогодні не існує і це дуже дається взнаки. Першість у вивченні оздоблення українських тиснених опрацювань XVI–XVIII ст. належить російській дослідниці А. А. Гусевій. Вивчаючи питання ідентифікації українських стародруків, дослідниця не могла не торкнутись питання вивчення їх первинних опрацювань. Зроблені нею спостереження щодо техніки виконання, тематики й характеру оздоблення українських опрацювань XVI–XVIII ст. будуть корисні не тільки дослідникам стародрукованої книги, але й кодикологам, які вивчають опрацювання рукописних книг зазначеного періоду [28].

Суттєву допомогу у вивченні іконографії сюжетних середників, що містять біблійні сюжети, можуть надати дослідникам праці, присвячені дослідженню християнської іконографії, адже в основу переважної більшості сюжетних середників на українських опрацюваннях покладено сюжети зі Святого писання та зображення окремих персонажів чудотворних ікон. На середниках зображалися як окремі фігури – Христа, Божої Матері з немовлям, царя Давида, Іоанна Дамаскіна, так і цілісні біблійні сюжети – Розп'яття, Благовіщення, Успіння, Трійці, Вознесіння тощо.

Найпопулярніші сюжетами на середниках українських опрацювань

зазначеного періоду були «Розп'яття з предстоячими» та «Матір Божа з немовлям». Саме з цими сюжетами пов'язано найбільша кількість тинів та варіантів виявлена на сьогодні. Вибіркове порівняння деяких зображень із зразками відомих ікон дає підставу вважати, що саме ікони (особливо ікони Божої Матері) у більшості випадків правили граверам за зразок для наслідування. Вони привносили в них певні зміни, що диктувалися формою середників.

Сюжети середників різняться між собою не лише за іконографічними особливостями, а й за технікою виконання та рівнем майстерності граверів, що їх створювали. Мистецтвознавче дослідження сюжетних середників українських оправ, безумовно, відкрило б для дослідників нові імена граверів, які працювали в царині інтролігаторства.

Нерозробленість цього напрямку в дослідженні оправ часом утруднює можливість ідентифікації деяких іконографічних типів, що зустрічаються на українських оправах. Це змусило паралельно з розробленням технічного завдання для розробників бази зайнятися створенням довідкових ілюстративних таблиць з іконографії для найбільш вживаних сюжетів. При їх підготовці виявилось, що деякі загальновідомі іконографічні сюжети мають типи і варіанти зображень, які не відомі в сучасній церковній іконографії. Найбільш подібних типів та варіантів виявлено для «Розп'яття». Було визнано за доцільне не тільки наводити зображення виявлених типів, а й давати їх детальний словесний опис. Це дозволило уточнити деякі терміни, що вживаються при описуванні сюжетів. Паралельно розпочато створення трьохмовного словника іконографічних термінів (українська–російська–англійська), що в подальшому має допомогти при перекладі створеної БД на інші мови для розширення доступу до неї осіб, які не володіють українською мовою.

Таким чином, при вивченні середників важливі будь-які деталі та спостереження, які в майбутньому можуть стати в пригоді при визначенні часу побутування тих чи інших сюжетних середників, що своєю чергою може допомогти при атрибуції власне самих оправ, а в окремих випадках і оправлених в них рукописів. Створювана БД дозволить зібрати не тільки матеріал для іконографічного вивчення оздоблення оправ, а й прослідкувати, як змінювався характер оздоблення шкіряних оправ з плином часу і визначити хронологічні та територіальні межі вживання тих чи інших оздоблень. Розробники планують, що в подальшому до бази увійдуть не тільки середники, а й всі види оздоблення, що вживалися при оформленні

оправ кириличних рукописів. Роботу по розробленні робочих листів БД на інші види оздоблення вже розпочато і найближчим часом її буде випробувано.

Список використаних джерел

1. Cockerell D. The Development of Bookbinding Methods: Coptic Influence / D. Cockerell // Library. – 1932. – Vol. 13. – P. 9, pl. II–V.
2. Hobson G. D. Some Early Bindings and Binders' Tools. 1. Coptic Bindings / G. D. Hobson // The Library. – 4th series. – 1938. – Vol. 19. – P. 2. – P. 202–214.
3. Needham P. Twelve Centuries of Bookbinding, 400–1600 / P. Needham. – New-York: The Pierpont Morgan Library; London: Oxford University Press, 1976. – P. 7–13.
4. Кирме К. К. Краткий очерк истории художественной обработки кожи / К. К. Кирме // Технология художественных изделий из кожи: Учебник для художественно-промышленных училищ и училищ прикладного искусства / Э. П. Кюльв, К. К. Кирме, Х. К. Реймо, Э. Т. Сумматавет. – М.: Лег. и пищ. пром-сть, 1982. – С. 9.
5. Гальченко О. М. Деякі питання методичних засад визначення композиційного рішення у декоративному оздобленні східнослов'янських оправ / О. М. Гальченко // Записки НТШ – Львів, 2006. – Т. 252: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 440–464.
6. Гальченко Е. М. Переплет украинских рукописных и первопечатных книг: современное состояние изучения и дальнейшие перспективы / Е. М. Гальченко; Нац. б-ка Украины. МААН // Библиотеки академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития: научно-практический и теоретический сб. – К., 2007. – Вып. 5. – С. 81–105.
7. Курінний П. [П]. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. / П. Курінний. – К., 1926. – С. 5–39.
8. Гальченко О. М. Унікальна оправа рукописної книги XVI ст. з фондів Інституту рукопису / О. М. Гальченко // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 31–41.
9. Гальченко О. М. Деякі спостереження стосовно оздоблення та конструкції видавничих оправ друкарні Михайла Сльозки / О. М. Гальченко // До джерел: зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів. 2004. – № 1. – С. 810–827.
10. Гальченко О. М. Тиснення як основний вид оздоблення вжиткових оправ // Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні / О. М. Гальченко. – К., 2005. – С. 186–209.
11. Зінченко С. В. Найдавніші українські оправи зі збірки Національного музею

у Львові / С. В. Зінченко // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 101–112.

12. *Зінченко С. В.* Візантійсько-балканські впливи на розвиток інтролігаторства в монастирях та церквах Київської митрополії XIV–XVII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / С. В. Зінченко. – Львів., 2007. – 20 с.

13. *Зінченко С. В.* Найдавніші українські оправи книжок з блінтовим тисненням зі збірки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаніка НАН України / С. В. Зінченко // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 457–470.

14. *Зінченко С. В.* Суперекслібриси архієпископа Львівського Яна Анджея Прухницького (матеріали до вивчення та реконструкції давніх бібліотек XVI–XVIII ст.) / С. В. Зінченко // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 192–211.

15. *Зінченко С. В.* Суперекслібриси Львівського магістрату XVI–XVIII ст. / С. В. Зінченко // До джерел: зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – Т. 1. – С. 828–846.

16. *Зінченко С. В.* Оправи візантійської конструкції, що виготовлялися в інтролігаторських майстернях при монастирях Львівської та Перемишльської єпархій XV–XVII ст. / С. В. Зінченко // Рукописна і стародрукована книга. Зб. праць: Міжнародна конференція (XIII Федоровський семінар) «Рукописна і стародрукована книга». – Львів, 2006. – С. 113–141.

17. *Гальченко О. М.* Оправи на Євангеліях XVI ст. / О. М. Гальченко, С. В. Зінченко // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 155–178.

18. *Гальченко О. М.* Сюжети середників шкіряних оправ з майстерні Києво-Печерської Лаври: спроба іконографічного вивчення / О. М. Гальченко, С. В. Зінченко. Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічне дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 2012. – Вип. 16. – С. 268–304.

19. *Клепиков С. А.* Описание древних русских обиходных переплетов / С. А. Клепиков // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР – М., 1976. – Вып. 2, ч. 1. – С. 51–77.

20. *Калугин В. В.* Вопросы описания древнерусских обиходных переплетов: Словарь специальной лексики переплетного дела / В. В. Калугин // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1990. – Вып. 3. – С. 201–245.

21. *Зінченко С.* До питання уніфікації спеціальної термінології для створення електронної пошукової бази суперекслібрисів / С. Зінченко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2004. – Вип. 9. – С. 217–231.

21. *Дубровіна Л. А., Гальченко О. М.* Кодикографія української та

східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису / Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко. – К., 1992. – 152 с. – (Проблеми едиційної та камеральної археографії: Історія, теорія, методика, Вип. 9).

23. *Клепиков С. А.* Из истории русского художественного переплета / С. А. Клепиков // Книга: Исследования и материалы. – М., 1959. – Вып. I. – С. 98–128.

24. *Клепиков С. А.* Орнаментальные украшения переплетов конца XV – первой половины XVII веков в рукописях Троице-Сергиева монастыря / С. А. Клепиков // Записки отдела рукописей / ГБЛ. – М., 1960. – Вып. 22. – С. 57–73. – (Приложение: Альбом орнаментальных украшений переплетов рукописных собраний. – С. 313–465).

25. *Калугин В. В.* Сюжетные средники Московского Печатного двора (Отражение символики в книжном переплете) / В. В. Калугин // «Книга в России до середины XIX века». Тез. докл. 3-ей Всесоюз. науч. конф. Ленинград, 2–4 октября 1985 г. – М., 1985. С. 25–26.

26. *Калугин В. В.* Символика сюжетного средника. (По материалам изданий XVI–XVII вв. Московского Печатного двора) / В. В. Калугин // Герменевтика древнерусской литературы. М., 1989. – Сб. 2. – С. 19–34.

27. *Белова Л. Б.* «Видение Царьградское» на переплетах рукописных и старопечатных книг БАН / Л. Б. Белова // Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописей БАН. – СПб, 2006. – С. 167–205.

28. *Гусева А. А.* Украинский переплет XVI–XVIII ст. // А. А. Гусева Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI–XVIII вв.: методические рекомендации / А. А. Гусева. – М. : РГБ, 1997. – С. 43–51, 107–113.